

A múltat ismét újraélni

A posztkoloniális világtrend felbomlása elé

1 Ezt már korábban többször kifejtettük:

DOBROVITS M.,
Lennék szarmata
1996/36 (09. 05);
DOBROVITS M., *Die Hunnen und der Limes*, Sperl, G. – Steiner, M. (Hsg.), *Wiederkehr der Barbaren. Die Menschen bleiben der Menschheit schlimmster Feind* (Was für Zeiten 3., Wien-Graz 2004), 39–50.

2 E kérdésre máig alapvető: TOYNBEE, A. J., *A Study of History I-X*, Oxford 1934–1954. (A mű, erényei mellett, számos alapvető hibát és félreértést is tartalmaz, összegzőként zseniális, azonban résztanulmányokra alkalmatlan.)

Kovácsy Tibor (1951–2015) emlékének

Történezt aligha érhet nagyobb kihívás annál, hogy szembekerülhesen kutatása tárgyával. Márpedig most megélheti ezt a szakmai csodát. Természetesen a szakmai csoda nem biztos, hogy emberi csoda is, de az élmény így is megrázó.

Mielőtt tulajdonképpen tárgyamra térnék, személyes múltamból dereng fel egy emlék. 1979 januárját vagy februárját írhattuk akkor. Már roskadt a tél, csöpörögtek az ereszek, s a rádióban az elmúlt évben még mindent elsőprő „közművelődés” helyét lassan elfoglalta a „reformok” varázsigéje, hogy azután három évtizedig el se tűnjön a horizontról. „Szaporodtak hát a jelek” hogy ifjúkorom az évben megjelenendő kultuszregényének egyik meghatározó mondatára reflektáljak. Természetes, hogy tizenhatodik életévembe forduló énem ezekből nem sokat vett észre. Elvégre magasztosabb dolgok körül szárnyalt a lelke. Rendszertelen, családi beszélgetéseken, eseti történeti munkák félig megemésztett részletein s némely fantasztikus irodalmi hatáson edződött elmém a lét alapvető titkait és a szupercivilizáció lehetetlenségének kifürkészhetetlen okait kutatta. (Ne tessék megjedni, hamarost kigyógyultam belőle!)

Ahogy viszont, az új népvándorlással ríogató hírcsatornák képeit látom, óhatatlanul eszembe jutnak ifjúkori tévképzeteim. Természetesen nem abban a formában, hogy a Római Birodalom bukásának körülményeit holmi asimovi pszichohistoria „törvényszerűségei” alapján magyarázva valamiféle „új népvándorlás” és „új középkor” eljövételét prófétálnám. Éppen ellenkezőleg, történeti tanulmányaimból nem csak azt a tanulságot szűrtem le, hogy az oly népszerű „nagy narratívák” meglehetősen óvatossággal kezelendők, de azt is, hogy a *történelem nem kávéautomata*. Magyarán, a hasonló premisszákból szinte biztosan nem következnek hasonló s különösen nem azonos konklúziók.¹ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a történelemben ne lennének párhuzamosságok, netán alkalmilag megismétlődő elemek. Nyilvánvalóan akadnak ilyenek, s azt is tudjuk, hogy egyes politikai helyzetekben a megfelelő vezetők ne találnák meg annak a módját, hogy éljenek vagy visszaéljenek ezekkel. Mi több, egyes politikusi magatartásminták megdöbbentő következetességgel öröklődnek át, akár évszázadokon, sőt évezredekön keresztül.² Ettől függetlenül, a két történelmi szituáció soha nem lesz teljesen ugyanaz. Az is nyilvánvaló, hogy napjaink migrációs kihívása

legalább annyira civilizációs probléma, akárcsak a népvándorlás koráé volt. Mégis két teljesen különböző jelenséggel állunk szemben.

A különbségek fő vonásai

Az első és legfontosabb, hogy a jelen pillanatban szó sincs bármiféle *népvándorlásról*. Azaz, nem indulnak el Európa irányába egész népek, hogy hagyományos szervezetüket megtartva, ha kell, akár erővel szerezzenek maguknak új hazát. Bár ez a veszély a jövőben valóssá lehet, jelenleg erről semmiképpen nem tudunk beszélni. *Szervezett* migráció van, azaz egyes személyek anyagi előnyökért lebonyolított vándoroltatása. S annak ellenére, hogy a tömeghírközlés fókuszában a túlszűfolt bárkákön senyvedő tömegek jelennek meg, köztük számos halottal, ez a valóban tragikus kép korántsem diadalmas új honfoglalókat mutat, hanem áldozatokat. Az első hullámra feltűnően magasnak tűnő létszámok, pl. a 2015 első félévében érkezett ötszázezer fő a valóságban nem elsőpró, ha például csak Olaszország közel hatvanmilliós lakosságával vetjük össze. Ráadásul ennek a tömegnek nincs sem egysége, sem állandó szervezete. Mindezek ellenére így is kellően nehezen kezelhető szociális, műveltségbeli és esetenként rendészeti kihívással áll szemben kontinensünk. A mediterrán térségre fókuszáló hírközlésünk szívesen feledkezik el arról a tényről, hogy ez az áradat csak a nagy népmozgás egy része. Elvégre érkeznek európai és ázsiai migránsok szárazföldi úton is. E mozgások végcélja nem is mindig az Európai Unió. Az Oroszországi Föderáció (főképp európai) nagyvárosai legalább ennyire vonzó célpontot jelentenek az egykori szovjet térség szegényebb, déli régió számára, s legalább ekkora, ha nem nagyobb tömeget érintenek.³

A második kérdés, hogy a jelenlegi migrációs hullámban Európába érkezők nem hódítani, hanem kérni, illetve a legszélsőségesebb esetekben követelni jönnek. Céljuk nem egy új állam létrehozása, hanem a jelenlegi nyugati rendszerben való megélhetés lehetőségének egyéni, illetve kisebb csoportokban történő megtalálása. Természetes, hogy a befogadó országok nem kötelesek bárkit a keblükre ölelni, azonban szó sincs arról, hogy ez a nyomás a rendszert alapvetően összeomlaszthatná. Mi több, ez a mostani hullám nem is az első. Már a kilencvenes évek elején feltűnt egy hasonló mozgás – akkoriban a törökországi kurdoké –, amelyet a nyugati világ gyakorlatilag egyhangú akarattal visszavert.

Mozgások a háttérben

Ami a jelenlegi migrációt mégis megkülönbözteti a korábbi hullámoktól, az a háttér. A nyugati politikai közbeszéd több évtizede ismeri a „bukott államiság” (*failed states/countries*) fogalmát. A magunk részéről azonban szívesebben beszélünk a civilizációs bukás fogalmáról. Nem egyszerűen arról van szó ugyanis, hogy egyes területeken – különféle, s gyakran egymással össze sem vehető okok követ-

3 Az egyik legjobb információforrás e témában az American University of Central Asia, Tian Shan Policy Center által kéthetente kibocsájtott kétnyelvű (angol és orosz) *News Digest on Migration in Central Asia*, amely nem csak hírlevélként, hanem online is elérhető: http://auca.kg/en/news_digest

4 Észak-Afrika kapcsán mintaszzerű elemzés e kérdésben: BADIE, B., *L'État importé: Essai sur l'occidentalisation de l'ordre politique*, Paris 1992. (Ezúton is köszönöm Tüske Lászlónak, hogy e munkát a figyelmembe ajánlotta.)

5 E téma a mai napig érvényesen ld.: ALTHEIM, F., *Entwicklungshilfe im Altertum. Die Großen Reiche und ihre Nachbarn* (Rowolts Deutsche Enzyklopädie), Reinbek bei Hamburg 1962.

6 DOBROVITS, M., *A jurták és az EBESZ között. Iszlám és nemzetépítés a volt Szovjetunió szunnita iszlám többségű területein*, Budapest, 2015.

7 Ebben a kontextusban érdemes összevetni Teng Hsziao-ping 1974-ben az ENSZ közgyűlésén tartott beszédét (<https://www.marxists.org/reference/archive/deng-xiaoping/1974/04/10.htm>) az iráni iszlám forradalom ideológusainak alapvetésével: Jalál Ále Ahmad, *Gharbzadagi* („Nyugatütöttség”), Teherán 1982; Dr. 'Alí Šarī'atī, *Kavir* ('Pusztaság'), Teherán s.a., A lényeg minden esetben az, hogy ki képviseli igazán a „harmadik világot”.

keztében – megszűnt az állami kontroll, hanem arról, hogy azok a civilizációs elemek is eltűntek, amelyek ezeket az államokat korábban talpon tartották.

A koloniális rendszer vége egyfajta közmegegyezésen alapult. Ennek lényege az volt, hogy a függetlenné vált egykori gyarmatok, illetve mandátum területek, önállóan úgy folytatják a létüket, ahogy az függőségük korában kialakult. Így nem csak a korábbi gyarmati létből adódó jogokat és kötelezettségeket vették át az *uti posseditis* („ahogy azt birtokoltátok”) nemzetközi jogi elve alapján, hanem azt az állami berendezkedést is, amely őket létrehozta.⁴ Természetes, hogy az államiság mintái nem voltak elképzelhetők azon kulturális minták átvétele nélkül, amely ezeket megteremtette. Ezeket a mintákat az is segítette fenntartani, hogy az új entitások hamarosan megkapták a fejlett világban akkor dúló „kétpólusú világrendszer” egyik (az Amerikai Egyesült Államok) vagy a másik (a Szovjetunió) által felkínált „fejlesztési segítséget”.⁵ Bár a mindennapi történések szintjén ez egyes esetekben szembeállította egymással az új államokat, a követésre ajánlott minták mégis „nyugati” eredetűek voltak. Még azon feltétellel is, hogy a szovjet minta elméletben szemben állt a nyugati világrendével. A maga nyugatról importált voltát azonban mégsem tudta végleg letagadni.⁶ Amikor azonban a „kétpólusú világrend” összeomlott, ez a „fejlesztési segítség” fokozatosan a jelentőségét veszítette.

Természetesen, amíg létezett, ennek a „fejlesztési segítségnek” is ára volt. Mégpedig nem is csekély. Az ekképpen „megsegített” államok kénytelenek voltak támogatóik politikai akaratához és gazdasági követeléseikhez igazodni. Kiutat legfeljebb az jelenthetett számukra, ha protektort váltottak. A feltételek azonban akkor sem változtak meg igazán.

Tekintve, hogy soha, semmilyen történelmi tabló nem lehet általános, így ez sem az. Eleve voltak országok, amelyek történelmük, műveltségük és demográfiai súlyuk alapján könnyen kitörtek e csapdából. India és Kína csak a jéghegy csúcsát jelentik ebben az esetben. Az első deklarált szakítást ezzel a modellel mégis az 1979-es iráni iszlám forradalom jelentette. Először jelentette be ugyanis egy ország, hogy a maga részéről *alapvetően és egyszer s mindenkorra* el kívánja vetni a fennálló rendet, s ezen elhatározásához a mai napig képes volt hű maradni. (Mao Ce-tung egykori Kínája jelenleg a nemzetközi kórus oszlopos, bár időnként önálló szótartó követelő tagja.)⁷

Tekintve, hogy az új iráni rendszer hívószava az iszlám lett, s ma is az, így kezdődött egy új paradigma. Ez a paradigma azután érte el a maga kiteljesedését, hogy 1991 után (ez volt a Szovjetunió végső szétesésének dátuma) a kétpólusú világrend végképp semmivé lett.

Az új paradigma hiánya

A Szovjetunió széthullása után jelent meg a színen az „Iszlám” mint új ellenség. Ez az új ellenségkép nem volt teljesen alaptalan. A múlt század kilencvenes éveiben vált mindinkább nyilvánvalóvá, hogy a

harmadik világ, s benne a Közel- s Közép-Kelet országainak okcidentalizációja súlyos sebeket kapott, illetve, hogy a (szintén importált) „baloldali” alternatíva értelmetlenné vált. Ezt az űrt sikeresen töltötte be a már korábban is létező radikális iszlám alternatíva, amely lokális csoportok jelenségéből hálózattá, majd mindinkább átfogó mozgalmá vált. A maga tökéletességében bízó nyugati világ viszont nem tudott olyan paradigmát találni, mely az egykori harmadik világ országainak *konkrét problémáira* adott volna választ. Ehelyett beírta a „demokrácia és az emberi jogok” általános igazságainak hangoztatásával. A megszűnt szovjet tömb támogatásainak kiestével, természetesen tovább folytatódott a nyugati segítségnyújtás. Ezt a segítséget nem lehet kellőképpen túlbecsülni. Azonban ez a segítség mindinkább légyeres térbe folyt; a nyugati értékek iránti hűséget szavakban tán hangoztató, de korrumpálódott, s politikai hitelét veszített elítelt és klienseik hatalmának fenntartására fordítódott. Ezekkel együtt az is érzékelhetővé vált, hogy a nyugati világ mintegy „leírta” ezeket a régiókat.

8 Általános leírásukra ld. HOBBSAWM, E. J. (ed.), *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1992.

A törvény fölfeslő szövedéke

Ahogy a lassan kialakuló nyugati integráció mindinkább igyekezett megszabadulni a szomszédságában létező problémáktól, ezek a régiók – ténylegesen magukra hagyatott voltukban – maguk igyekeztek valamiféle megoldást találni az őket szorongató kérdésekre. A fogyatkozó források, a mindinkább hiteltelen vezetés és a korábban átvett nyugati minták lassú elavulása vezetett oda, hogy az átmenetileg sikeresnek tűnő válaszok nem a fejlett világ mind elérhetetlenebb régióiból jöttek, hanem azok az archaikus minták kerültek előtérbe, amelyeket a gyarmatosítás, illetve az azt követő kétpólusú világrend (nevezhetjük ezt *posztkoloniális rendszer* néven) a háttérbe szorítottak és eltakartak. Ez az átmeneti anómia északról délre az egykori Jugoszláviától Afrikáig, Algériától a keleti Afganisztánig söpört végig a glóbuszon. Jelszavai között egyaránt megtalálhatjuk a nacionalizmust, a törzsi ellentéteket és az újtradicionálizmust. Az újtradicionálizmus alatt azt értjük, hogy képviselői gyakran olyan „hagyományokra” hivatkoztak, amelyek a frissen felbukkant formájukban sosem léteztek. Követőik viszont elfogadták, hogy e tanítások a hagyomány törvényei.⁸ Ez a szellemi környezet készítette elő a talajt a retradicionált iszlám világméretű hódítása számára.

Mielőtt e folyamatot közelebbről is megvizsgálónk, fontosnak tartjuk kiemelni, hogy ennek gyökerei nem az iszlámban mint vallásban találhatók, hanem éppen ebben a retradicionálizálódási folyamatban.

Miért épp az iszlám?

Az, hogy az iszlám viharos sebességgel terjed a harmadik világ különféle részein, különösen Nyugat-Afrikában, a szakembereket már

9 A kérdésről legújabbban magyarul: RAINER, H., *Az Iszlám Állam. A világi állam kudarc az iszlám világban*, Budapest, 2015.

10 *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China* (Leiden 1974), 127, 144, 147–150.

11 Más kérdés, hogy rendezett körülmények között az iszlám tanítók hamarosan megjelentek a neofiták között. Vö. Ibn Faclán, *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról* (Fordította és jegyzetekkel ellátta Simon R.), Budapest, 2007.

12 I. GOLDZIHNER (– J. Schacht), „Fikh”, E12; Klein, F. A., *The Religion of Islám*, London–New York, 1971².

13 HOURANI, A., *A History of the Arab Peoples*, (London 1991), pp. 62–65; NAGEL, T., *Geschichte der islamischen Theologie. Von Mohammed bis zur Gegenwart*, München, 1994.

14 R. C. REPP, cUlamā’, E12; HOURANI, A., *History*, 143–144.

rég nem hozza lázba. Magam 1985, illetve 1986 környékén hallottam e jelenségről Czeglédy Károly, a magyar és a nemzetközi orientalisztika utolsó nagy polihisztorja (ezt most nem szabad idézőjelbe tenni) iszlám óráin. Akkor még, természetesen, szó sem volt a Boko Haram mozgalomról vagy az Iszlám Állam későbbi megjelenéséről.⁹ Ugyanezekre az évekre esett az iszlám mudzsáhidok afganisztáni szovjetellenes harca is. Amit a szakemberek világosan láttak, azt nyilvánvalóan láthatta a politika is, azonban mégsem akadt senki, aki e folyamatok végét előre láthatta volna.

Mégis jogos feltennünk a kérdést: mi hozhatta az iszlámot ebbe a privilegizált helyzetbe? Ennek megértéséhez talán ismét a múlthoz fordulhatunk. Wolfram Eberhard, a kínai határvidék kutatásának (és a sinológia számos más ágának) alapító atyja azzal magyarázta a különféle (hagyományos kínai szemmel) „idegen” vallások, elsősorban a buddhizmus és a manichaeizmus a IV. és a VIII. század között viharos terjedését Kína határvidékén, illetve Kínának a különféle barbár dinasztiák által uralt területén, hogy e barbároknak kapóra jött egyfajta párhuzamos ideológia, amely számukra a már akkor is évezredes kínai tradíció legitim alternatíváját jelentheti.¹⁰ Természetesen az új vallás új, illetve újjáértelmezett politikai legitimitációt is hordozott.

Ebben a tekintetben az iszlám előnye, hogy hagyományosan központi autoritás és (szunnita ágát tekintve) hierarchia nélküli vallásról van szó. Magyarán ez a tan akár – a modern üzleti életből vett kifejezéssel élve – „franchise” rendszerben is képes terjedni. Magyarán, az elfogadásához nincs szükség semmiféle előzetes engedélyre.¹¹ A vallás új hívei pedig teljes jogot nyernek arra, hogy a hit nevében fellépjenek. Az iszlám kialakulásától kezdve egyszerre istenélmény, vallás, jog és életmódbeli szabályok összessége, amelyektől a hívő elvben nem térhet el.¹² A lassan kialakuló – és korántsem egységes – iszlám teológia legfeljebb annyi szabadságot ad a hívőnek, hogy megkereshesse azokat a módokat, amelyeken keresztül e szabályoknak a legjobban tud megfelelni.¹³ A teológia fejlődése abban is kulcsfontosságú, hogy az (elméletben) egységes kalifátus teokratikus államrendjének felbomlásával, s a *de facto* világi, a helyi katonai elitiek uralta államok megjelenésével, a vallástudósok (az ‘ulamá’) rendje és annak tekintélye maradt a hatalom egyetlen hagyományos legitim ellensúlya.¹⁴

Némileg egyszerűsítve a kérdést, az ő befolyásuk és tekintélyük helyettesítette azt, amit a nyugati történelemben „rendiség” címen ismerünk. Ráadásul, ahogy ezt többek között az „arab tavasz” eseményei kapcsán is láthattunk, ezt a befolyást a vallás és a vallástudósok köre a mai napig megőrizte. Így érthető az a nyugati szemmel tán felfoghatatlan oximoron, hogy amikor a nyugati alattvalók a „nép” nevében követelnek *demokráciát*, akkor az iszlám világban az isteni kinyilatkoztatáson alapuló jogrend alapján felépülő *teokrácia* követe- lése lesz a válasz.

A Szó veszélyes fegyver

Az alcímben említett Szó természetesen Isten szava, a Korán. A kereszténység és az iszlám összevetése kapcsán fontos figyelembe vennünk azt a tényt, hogy az utóbbiak szerint a megtestesült isteni Ige a Korán. A vallás hagyományai szerint ezt a könyvet a hívő csak elfogadott magyarázattal (*tafsír*) olvashatja,¹⁵ azonban az új, önjelölt teológusok ezt általában nem veszik figyelembe. Éppúgy nem, ahogy elfogadott teológiai értelmezések (*ijtihád*) rendszerét sem. Önjelölt „tudományuk” alapján azonban képesnek tartják magukat, hogy „ítéljenek élők s holtak felett”. Ez volt annak az eszmei háttere, hogy önjelölt teológusok táborot toborozzanak maguk köré, s ezt az erőt először a saját hazájuk, majd az általuk alig ismert „nyugat” ellen vezessék.

Másodlagosan, de nem mellékesen: A nyugati civilizáció ellen felbuzdult önjelölt iszlám vallási véleményalkotók számára semmi gondot nem jelentett, hogy a Kínai Népköztársasággal boltoljanak. Holott, az iszlám teológia szempontjából a kereszténység és a zsidóság elfogadható, bár magát az iszlám főségének alávetni köteles vallás, a kínai kommunizmus és tradicionalizmus viszont olyan *pogány*ság, amelynek a megsemmisítéséig kell az igazhívőknek harcolniuk. Ráadásul, az iszlám „új vallásértelmezői” rendre elfeledkeznek arról, hogy Kína nem éppen kesztyűs kézzel bánik a maga iszlám kisebbségeivel.

Kína ugyanakkor nem tárgya elbeszélésünknek. Mindössze azért említettük, hogy világossá váljék, az „új iszlám államiság” önjelölt képviselői egyáltalában nem követnek valamiféle megfontolt iszlám ideológiát. Az „Islám” számukra *hívószó*, melybe belesűrítetik vegyes ambícióikat. Hatalmat, pénzt, komplexusokat. A kérdés lényege az, hogy az elmúlt évtizedek változásai okán megszűntek, illetve hitelüket veszítették a vallási autoritásnak azon, korábban megkérdőjelezetlenné számító forrásai, melyek megálljt szabhattak volna tévtanításaiknak. Az általuk uralt terület lakossága pedig, jobb fordulatra nem számíthatván, kényszerűen együttműködik az új hatalommal.

A VII. századtól a máig

Amit a folyamatok szemlélője elsőként lát – s korántsem látja rosszul –, az egy a VII. században létrejött *hagyomány* rákényszerítése egy, a közelmúltig látszólag a modern világban élő társadalomra. Ennek elfogadását több dolog is indokolja. Az első, hogy az iszlám, amely egy szent szöveg és a hozzá kapcsolódó magyarázatok elfogadása révén vezeti a hívőt a mindennapok rögzös útjain, sosem *szelektálható* e hagyományban. Annyit tehetett, hogy a mindennapok fejlődése során az adott kornak megfelelően magyarázta, illetve – a hatalmi szót követve – „zárójelbe tette” ezt a hagyománykincset. Magyarán,

15 Ezek közül a szunnita iszlámban a legelfogadottabb: Al-Baydāwī, *Anwār at-tanazzul wa asrār at-ta'wīl* (A leszállott [Írás] fényei és a magyarázat titkai), számtalan kiadásban.

igyekezett ennek alkalmazását a társadalmilag szükséges minimumra korlátozni. Ugyanakkor ez az ismeret minden hívó számára nyilvános volt.

Ahogy a modern államok összeomlanak, úgy ez a hagyomány csak átveszi a helyüket. Amit a „minimalizált iszlám” önjelölt hirdetői követelnek, az nem csak egy premodern társadalmi rend utánzása (*taqlíd*), de egyúttal a rend és biztonság minimuma is. Az együttműködő lakosság megkapja azt a garantált létminimumot, amelyet az összeomló posztkoloniális államiság már nem képes számukra szavatolni. Éppen ez a biztonság kényszeríti őket arra, hogy megbékéljenek új, légből kapott uraikkal.

A dolgok másik eleme, hogy ez a leegyszerűsített világmagyarázat kellően könnyű ahhoz, hogy a legkevésbé iskolázottak is felfogják. Azaz, ahogy már ezt említettük, néhány hívószó ismétlésével bárki kultúr- és hitharcosnak vélheti magát. Ez nem csak a Közel- és Közép-Keleten érvényes, de még inkább Afrikában.

A fentebbiekben már beszéltünk arról, hogy egy világvallás elfogadása mennyit segíthet egy korábban „barbár” nép akkulturációjában, a maga helye megtalálásában a civilizált világban. Az iszlám esetén a már említett szabad hittedjesztés lehetőséget ad az új közösség, illetve annak a vezetői számára, hogy teljes joggal lépjenek fel alattvalóik, illetve a külvilág irányában.

A posztkoloniális rendszer lebomlása

Ha mindenáron meg akarjuk határozni azt a világtörténeti korszakot, melyben élünk, a legjobb kifejezés talán a „posztkoloniális rendszer lebomlása” lehetne. Az iszlám új sikereit éppen azzal magyarázhatjuk, hogy új rendet visz a kialakuló káoszba. Más régiókban, ahol az iszlám nem úr, még tragikusabb retardációk tűnnek a szemünk elé. Az albínó csecsemők meggyilkolása, a „mingi” gyermekek meggyilkolása Kelet-Afrikában, illetve a *szathi*, azaz a rituális özvegyégetések csendes, de mindinkább terjedő gyakorlata Indiában mind arra mutat, hogy véget ért egy világrendszer.

Apokalipszis pedig nem kezdődik

Mindezek ellenére egyáltalában nincs szó arról, hogy elérkezett volna a nyugati világ oly sokszor megjósolt vége. A nyugati világ él és egészséges, képes szembenézni bármely kihívással. „*Fluctuat non mergitur*” (‘Hánykolódik, de el nem süllyed’) – mondhatjuk a legrégebbi „európai” intézmény, a Sorbonne azóta már Európa jelszavává vált szállójégével. Európa marad, s maradni is fog. Bár át kell rendeznie egyes prioritásait, pl. a görög eurocentek számolgotása helyett Afrika valóságára kell koncentrálnia, a „hajó megy” (*E la nave va*, Fellini).